

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА:

минуле, сучасне, шляхи розвитку

Збірник наукових праць

Наукові записки

Рівненського державного гуманітарного університету

Випуск 5

ББК 63.3(4Укр) -7
У45
УДК 94(477)

Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Зб. наук. праць: Наук. зап. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. Вип.5.–Рівне: РДГУ, 2000. – 255 с.

У збірнику вміщено статті науковців вищих навчальних закладів та музейних установ переважно Рівненщини, присвячені розгляду історико-мистецької проблематики західноукраїнських теренів. Певна частина матеріалу висвітлює різнобічні грані музичного мистецтва.

Для науковців, студентів, аспірантів та усіх тих, хто цікавиться вітчизняною історико-мистецькою проблематикою.

Редакційна колегія:

Головний редактор: **Виткалов В.Г.** – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри культурології Рівненського державного гуманітарного університету

Арцишевський Р.А. – доктор мистецтвознавства, професор (Луцьк)

Афанасьєв Ю.Л. – доктор філософських наук, професор (Київ)

Баканурський А.Г. – доктор мистецтвознавства, професор (Одеса)

Герман М.Ю. – доктор мистецтвознавства, професор (С.-Петербург)

Деменко Б.В. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Захарчук-Чугай Р.В. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Іваницький А.І. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Ільченко О.О. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Клин В.Л. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Овсійчук В.А. – доктор мистецтвознавства, професор (Львів)

Ричков П.А. – доктор архітектури, професор (Рівне)

Станішевський Ю.О. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Тимофієнко В.І. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Троян С.С. – доктор історичних наук, професор (Рівне)

Федорук О.К. – доктор мистецтвознавства, професор (Київ)

Упорядник тому: проф. **Виткалов В.Г.**

Друкується за рішенням вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 4 від 28 грудня 2000 р.)

Збірник зареєстрований Президією ВАК України як фахове видання з проблем мистецтвознавства (постанова №2409/2 від 9.02.2000 р.).

ISBN 966–602–053–X

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2000

29. Там само. – С. 12.
30. Таранушенко С. Український іконостас // Наукове товариство ім. Шевченка. Записки... . – Т. 227: Праці секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – С. 143.
31. Там само.– С. 144.
32. Сперовский М.Н. Стенопись Спасо-Преображенского собора Мирожского монастыря в Пскове // Древнерусское искусство. Художественная культура Пскова. – М., 1968. – С. 18; Бабич Г.О. О живописном украшу олтарских преград // Зборник за ликовне уметности. – Нови Сад, 1975. – Нль 11. – С. 1-41.
33. W.Jarema. Pierwotne ikonostasy w drewnianych drkwiach na Podkarpacku // Materiały museuma budownictwa ludowego w Sanoku. Grudzien nr 16. – 1972. – S. 22.
34. Там само. – S. 22.
35. Там само. – S. 23.
36. Там само. – S. 23.
37. Там само. – S. 24.
38. Там само. – S. 25.
39. Там само. – S. 25.

Резюме

Стаття присвячена розгляду іконостаса від його зародження і до вершин розвитку (XVII-XVIII ст.), висвітлює причини виникнення та його формування, аналізує стан цього виду мистецтва в Україні.

Summary

Clause is devoted to consideration of an iconostas from his origin and to tops of development (XVII-XVIII an item), shines the reasons of occurrence and his formation, analyzes an estate of this kind of art in Ukraine.

УДК: 94(477)

В.Г.Виткалов, Т.О.Пономарьова

МИСТЕЦЬКА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
(за матеріалами археологічних досліджень)

поля Берестецької битви 1651 р.)*

Бурхливе життя українського народу в XVI-XVII століть, сповнене прагнення до освіти, миру, людяності і водночас із нескінченними війнами, смертями в ім'я віри і свободи зумовило формування людини нового типу з її відмінними якостями суперечливих пристрастей і непримиренних бажань. Історичні джерела та народна традиція ототожнюють її появу з козацтвом, – людьми, яких характеризує висока освіченість, розум, почуття власної гідності, готовність служити високій ідеї, громаді, ставати на оборону гнаного, слабого, переслідуваного. Козак стає українським архетипом захисника.

Розмірковуючи над особливостями характеру українського козака, видатний дослідник Д. Яворницький зазначав, що в його основі спостерігається якась двоїстість: “постійно дивлячись в очі смерті, козак, зрозуміло, споглядав усе безтурботно й намагався свій короткий вік скрасити різними задоволеннями”¹. Проте наукові дослідження, культурологічні розвідки, музейні колекції, що збиралися впродовж століть шанувальниками козацької минувшини, перш за все наголошують на героїці, релігійному та національному забарвленні козацького руху, неповторності й самобутності образотворчих й декоративно-ужиткових зразків мистецтва тієї доби. Практично всі дослідники відзначають високу духовність українських козаків, їхню чуттєвість, пісенну культуру, відкритість душі та щирість вдачі.

Тема культури козацького побуту, дозвілля, мистецтва, хоча й присутня в літературі, але базується переважно на фольклорних джерелах. І лише дослідження, проведені в 1970-1994 рр. на полі Берестецької битви 1651 року, дали можливість оперти існуючу усну народну традицію на реальний речовий матеріал, уточнити багато позицій з цього питання і навіть суттєво їх доповнити.

Як відомо, військове протистояння двох великих армій, – польського короля Яна Казимира та українського гетьмана Богдана Хмельницького, – відбувалося на Берестецькому полі в червні-липні 1651 року. Перебіг подій склався так, що після триденного бою (28-30 червня) українське військо було притиснуте до боліт і впродовж десяти днів (1-10 липня) оборонялося в тимчасовому таборі вже без гетьмана, якого захопив у полон кримський хан. 10 липня козаки і селяни спробували вийти з облоги. Їм довелося пробиватися через річку Пляшівку, численні чагарники, озерця та острівці навколишніх боліт. Урятуватися судилося не всім, чимало з них загинуло, недарма ж народна традиція закріпила за цією місцевістю назву “Козацькі могили”.

За свідченням очевидців подій, зафіксованих у писемних джерелах, відступаючи, козаки проклали через болото три переправи – гаті. З часом природа приховала їх від людського ока, затягнувши ряскою та вкривши травою. Тоді влітку 1651 року мародери не змогли дістатися до загиблих на переправах через трясовину, а наступні покоління вже не мали змоги нічого побачити на денній поверхні, аж поки в 1970-1972 роках не почали проводити тут меліоративні роботи. На колишніх болотах було прокопано декілька ровів. Оранка викинула на поверхню багато людських та кінських кісток, а також козацьких речей (у 1970 р. – 30 кістяків, а в 1972 р. – 42 людські та 11 кінських). Вони лежали, повернуті головами на схід і на захід, із різними положеннями рук і тіл. На окремих кістяках були помітні сліди поранення: круглі отвори від куль та ударів шаблею. Пророчими виявилися слова Т. Шевченка, який, відвідавши в 1846 році місце Берестецької битви, написав:

*Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?
Почорніло я від крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі,
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили ².*

Жахлива картина переораного поля, укритого кістками, не залишила байдужими не тільки місцевих жителів і науковців, але й тогочасну владу. На базі Рівненського обласного краєзнавчого музею за участю Товариства охорони пам'яток історії та культури України було засновано археологічну експедицію, яку очолив доктор історичних наук, а згодом академік Польської академії наук (Краків) Ігор Кирилович Сवेशніков. Члени групи локалізували місцезна-ходження однієї з переправ у с. Острів і розгорнули археологічні розкопки.

Речовий матеріал знаходився на глибині 0,4-0,6 м. від денної поверхні в торф'яному ґрунті, який, як відомо, має властивості природного консерванта. То ж до речей, що потрапили в болота під Берестечком 10 липня 1651 року було припинено надходження кисню, і вони таким чином збереглися у ґрунті майже не ушкодженими, аж поки їх не витягнули на поверхню під час розкопів обережні руки археологів. Після певних реставраційних операцій саме ці знахідки утворили унікальну музейну колекцію Рівненського краєзнавчого музею та Державного заповідника “Поле Берестецької битви”, аналогів якій немає у світі.

За час досліджень фахівцями була розкрита територія загальною площею понад 2,6 га, знайдено понад 91 людський та 37 кінських кістяків, а також 5,5 тис. речей, що належали учасникам битви³.

Марно було б очікувати, що речі, які характеризують зразки козацької культури, зокрема їх дозвілля, становитимуть значну частину колекції. І це зрозуміло, адже під Берестечком козаки збиралися не для розваг. Тим більшою повинна бути наша увага до того, що збереглося. Адже ці реліквії є не просто рідкісними, унікальними та неповторними. Вони ще й переконливо свідчать про силу духу, хоробрість, загартованість у походах, стійкість, оптимізм і життєлюбність українського козацтва, про його мудрість і ширість, простоту у спілкуванні і кмітливість, про чудову здатність насолоджуватися і радіти життю попри все. Зрозуміло, що ці позитивні риси суперечливо уживалися зі звичаями протилежного спрямування, які були притаманними частині вояків, або ж одним і тим самим особам у різних обставинах.

Як відомо, козаки не цуралися спиртних напоїв. Справжній козак, п'ючи горілку, постійно пересипав свою мову різними вигадками та приказками. Горілку називав оковитою, тобто водою життя, і звертався до неї, як до живого створіння:

Хто ти? – Оковита!
А з чого ти? – Із жита!
Звідкіля ти? – Із неба!
А куди ти? – Куди треба!
А білет у тебе є? – Ні нема!
*Так отут же тобі і тюрма!*⁴

Утім вони не були схожі на жалюгідних п'яниць, а виявляли тим особливий погляд на життя людини, яка, як зауважував Д.Яворницький,⁵ – узагалі даремно обтяжує себе працею й турботами і зовсім не розуміє справжнього сенсу життя – існувати для веселощів і радості. Тож горілка відігравала певну роль у козацькому побуті. Недарма у Зборівському договорі 1649 року окремий пункт передбачав: "... козаки матимуть дозвіл гнати горілку для власного вжитку, але не на продаж"⁶. Королівські посли, надіслані до Б.Хмельницького на початку 1651 року у своїй реляції зазначають, що "... козаки дуже розпилися"⁷. Про вживання горілки в козацько-селянському таборі під Берестечком пишуть С.Освенцім⁸, М.Костомаров та інші дослідники⁹.

Проте під час військових походів козаки намагалися уникати пияцтва, тому й речей, призначених для вживання алкогольних напоїв під Берестечком знайдено небагато. По-перше, слід згадати

оригінальне знаряддя, яке можна інтерпретувати як верхню частину апарата для “куріння горілки”¹⁰. Він виготовлений із суцільного куска дуба, у якому видовбано округлу чашечку та повздовжній з нахилом зверху донизу канал, що з’єднує чашечку з кінцем хвостової частини знаряддя (загальна довжина – 38,6 см.). Чашечка, імовірно, прикривала підігрівану знизу посудину з брагою, алкогольна пара виділялась у чашечку і, проходячи через канал, охолоджувалась (дуб має властивості охолоджувати пару), перетворюючись в алкогольний напій.

Окрім того, під Берестечком було знайдено:

- пивний кухоль¹¹ із широким рівним дном, частиною відбитої ручки, пошкодженими стінками, що конічно звужуються доверху. Поверхня кухля прикрашена горизонтальними борозенками, а у верхній частині – групами вертикальних борозенок і наліпними ягодами малини. Із зовні вона вкрита яскраво-зеленою поливою, а з внутрішнього боку – жовтою з коричневими плямами поливою.

- олов’яну кришку від пивного кухля¹², прикрашену заглибленим орнаментом, зигзагами, ялинками, зірочками (діаметр виробу – 12,5);

- фрагмент (гирло і верхня частина) пляшки¹³ рожевого скла. На гирлі – свинцева пластинка з нарізами, позначена літерами “Г” та “В”;

- денце пляшки¹⁴ прозорого скла із заглибленням у центрі; діаметр його становить 6,5 см.

Люлька і тютюн давно сприймаються нами як одні з найхарактерніших речей козацького побуту й дозвілля. У вільний час козаки були не проти послухати цікаві розповіді, тримаючи при цьому в зубах коротенькі люлечки, так звані “носогрійки”, або люльки-буруньки, попихкуючи з них димком. Зображення люльки залишалося неодмінним атрибутом на народних картинах. Їх часто знаходять на місцях битв, укріплених пунктів, поселень тощо. Люлька для козака – рідна сестра, щира подруга. “Люлька душу услаждає, а ріжок мозок прочищає” – означає козацька приказка¹⁵.

За свідченням писемних джерел, після відступу козацьких військ з-під Берестечка, на болотах було знайдено кілька тисяч люльок¹⁶.

Д.Яворницький підкреслює, що козак носив люльку, тютюн або ріжок на тютюн та кресало за відворотом шапки¹⁷. І справді, усі люльки з-під Берестечка, знайдені на переправі археологами під час розкопок 1970-1994рр., були не в козацьких сумках, а просто в болоті й без чубуків. Усього їх тут знайдено понад півтора десятка¹⁸, а ось чубуків

– жодного. Люльки виконані з глини або з дерева. Усі вони мають циліндричну чашечку (на тютюн), що плавним поворотом нижньої частини переходить у коротку, загнуту скісно догори, основу чубука, з'єднану з чашечкою внутрішнім каналом. Внутрішня поверхня чашечки й основа чубука закопчена від частого вживання.

Глиняні люльки виготовляли майстри-гончарі з добре відмуденої глини в формочках, складених із двох половинок, про що свідчать залишки відполірованого ливарного шва на стінках люльок. Негатив орнаменту був вирізьблений на внутрішній поверхні обох половинок формочок. Орнамент багатьох знайдених експонатів складається лише з кільцевих валиків на основі чубука; чашечки інших – прикрашені вертикальними реберцями, між якими розташовані скісні нарізи або заглиблені трикутники, помічені горизонтальними борозенками, медальйонами з рослинними чи хрестовидними мотивами, канелюрами, овальними та трикутними заглибленнями. Один зі знайдених екземплярів відрізняє багатий рослинний орнамент. Верхню частину його чашечки покривають вертикальні рядки дужок і зображень квітки, нижню – два рядки фестонів із поперечною насічкою або квіткою всередині, а закінчення основи чубука прикрашене зубчиками. Поверхня люльок біла, дбайливо відполірована, темно-коричнева або вкрита темно-коричневою чи зеленою поливою.

Деякі екземпляри дерев'яних люльок, знайдених на переправі, повторюють форму глиняних, але позбавлені будь-якого орнаменту. Унікальною залишається дерев'яна люлька у формі стилізованої черепашки-слимака, прикрашена скісними та горизонтальними нарізами; графічна символіка передньої стінки несе в собі мотив хреста.

Незважаючи на численні знахідки люльок на території всієї України, вони не були знайдені в умовах, які б дозволяли здійснити їх докладне датування. Через це їх звичайно доводилося датувати в широких хронологічних межах XVII-XVIII століть. Знахідки з-під Берестечка деякою мірою вирішили цю проблему і стали еталоном для подальшого аналізу подібних предметів.

Невід'ємними атрибутами образу козака залишалися також кресала і кисети для збереження тютюну. Знайдені на козацькій переправі кресала¹⁹ знаходилися в гаманцях та сумках. Усі вони виготовлені із загартованих плоских залізних смужок із загнутими гачкоподібними верхніми кінцями. Зі зворотного (неробочого) боку знаходяться дві петельки для пальців. Смужка одного зі знайдених кресал орнаментована серповидними заглибленнями.

І, нарешті, під Берестечком знайдено кілька шкіряних кисетів²⁰, які козаки, мабуть, підвішували до пояса. Усі кисети мають вигляд невеликих сумок, що зашморгувались у верхній частині шнурком чи шкіряною зав'язкою. Окремі їх зразки прямокутної форми, зшиті внутрішнім швом, а під верхнім краєм зроблено ряд прорізів для зав'язки. Один із кисетів має трикутну формовану верхню частину з напівкруглими виступами вздовж країв. У виступах – круглі прорізи для зав'язки.

Найулюбленішим заняттям козаків було музикування, співи, танці. Відомо, що козаки збиралися під час відпочинку в невеликі гурти і грали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах, басах, цимбалах, козах, свистіли на сопілках і свистунах, одне слово, на чому траплялося. І тут же танцювали, приспівуючи:

*Грай-грай! От закину
Зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, –
Який козак вдався!*²¹

Колекціонери та етнографи чимало розвідок присвятили опису українських народних музичних інструментів, якими користувалися козаки. Однак на переправі під Берестечком знайдено такий, аналога якому серед існуючих немає. Він складається з порожньої всередині дерев'яної бочечки та окремого, також дерев'яного мундштука з двома поздовжніми каналами і поперечними заглибленнями для пальців. Мундштук нижнім циліндричним кінцем вставлявся у бочечку. Один з його каналів має поперечні отвори, які затискувалися поперемінно пальцями рук під час гри на цьому інструменті. Зовнішня поверхня бочечки прикрашена ажурною срібною пластинкою, її вирізи заходять на відповідні випуклості, залишені на поверхні бочечки. Висота інструмента становить 16,5 см., а діаметр бочечки – 5 см.²²

І.Свешніков ідентифікує цей інструмент як суремку²³, про яку співається в думі “Три брати Самарські” :

*Нехай наш найменший брат
На ноги козацької встась,
У тонкій військовій суремки зіграє...*

Згадується цей музичний інструмент і в пісні “Про смерть Богдана Хмельницького”:

*Як будем Ташликом – рікою гуляти,
На бубни, на суромки вигравати...*²⁴

Окрім цього, на переправі було знайдено і ще один музичний інструмент – свистульку²⁵ у вигляді керамічної, порожньої всередині

фігурки пташки з відбитою голівкою і високо піднятим хвостиком. У хвостіку, під ним та біля основи шиї – круглі отвори, що під час гри на цьому музичному інструменті затулялися пальцями.

Доречно згадати, що глиняні фігурки людей і тварин в українській мистецькій традиції походять від стародавніх зображень міфологічних істот, хатніх божеств, покровителів домашнього вогнища. З часом дрібна керамічна пластика втратила своє сакральне значення і збереглася лише як декоративно-ужиткові предмети. Частина з них стала дитячими іграшками або ж інструментами для музикування.

До найпопулярніших розваг козаків належали також ігри в карти і кості. Зображення розкиданих біля козаків карт і гральних кісток бачимо іноді на малюнках та картинах XVII-XVIII століть, про що свідчать й народні думи та пісні. Так, у думі “Івась Удовиченко–Коновченко” співалося :

*Гей, козаки – панове молодці!
Добре дбайте,
Кості да карти покидайте,
Допомогу давайте!*²⁶

Під Берестечком у двох козацьких гаманцях було знайдено гральні кості²⁷ – невеликі кістяні кубики (висота грані – 0,8 см.), позначені на всіх гранях різною кількістю округлих заглиблень (від одного до шести). Виготовлені вони з вивареної та дбайливо обробленої кістки. Мабуть, до цієї ж гри належав і кубок²⁸ із чорної шкіри невеликого розміру (висота – 7,2 см., діаметр – 6,3 см), з овальним пришитим дном. У ньому кості підкидали, а потім висипали на стіл.

Не цуралися козаки і більш витончених розваг. У 1972 році під час розкопок на козацькій переправі знайдено дерев’яну плакетку²⁹ із зображенням невідомої особи, яку І.Свешніков ідентифікував як карикатуру на шляхтича. Разом із тим археолог припускав, що за способом виготовлення вона “нагадує техніку гравірування монетних штампів, що в процесі карбування залишали на монеті рельєфне зображення на пониженому фоні”³⁰. Її функціональна приналежність тоді визначена не була. Щоб вирішити це питання, слід порівняти знахідку з відомими в науці шашками-медальйонами.

Настільні ігри на багатоклітинних дошках, які нам зараз відомі під назвою шашок і шахів, увійшли в моду в країнах Східної Європи в епоху Відродження. Пристосовуючись до вишуканих смаків аристократії, техніка виготовлення гральних дощок і фігур до них досягла високої досконалості. У музеях і приватних колекціях і сьогодні зберігаються такі чудові вироби, виготовлені з коштовних матеріалів: фаянсу,

слонової кістки, благородних порід дерев – самшиту, палісандру, часто-густо інкрустованих сріблом та золотом.

Розмаїття форм і матеріалів, із яких виготовлялися ці культурні цінності, зокрема шашкові дерев'яні фігури, спричинило до винаходу і наступної розробки своєрідного методу переносу різноманітних за змістом зображень (за допомогою металевих штампів) на дерево. Цей процес не тільки за технологією, але й за типом виготовленої продукції багато в чому залишався подібний до карбування монет, медалей і жетонів. Але дерев'яні шашки-медальйони, враховуючи їхню тендітність і недовговічність сировини, дуже рідкісні й тому менш досліджені.

Процес виготовлення шашок-медальйонів уявляється не лише оригінальним, але й досить складним. Ось, як його реконструює А.Д.Биков³¹. Він пише, що спочатку з дерева виточували колонки поздовж волокна деревини діаметром приблизно 4 см. Потім їх розрізували поперек на заготовки, кожна висотою 0,2 см. Одну зі сторін цього кружечка, яку планували до обробки штампом, ретельно полірували. Усі підготовлені матеріали вимочували і протравлювали відповідним розчином (іноді підфарбованим) для того, щоб надати дереву більшої еластичності, в'язкості, стійкості до майбутніх ударів штампу. Наступний етап передбачав уже безпосереднє карбування. Для цього брали спеціальну обсадну металеву трубку, закладали всередину заготовки (причому діаметр трубки та кружечків мав збігатись). Трубка спрямовувала рух штемпеля, зводила нанівець можливість перекосів, запобігала розщепленню дерева і сприяла прискоренню виробництва. Під час сильного удару штемпель урізався в поверхню дерев'яної заготовки і залишав на ній відбите зображення. Тоді верхній кружечок виймався з трубки, а згодом наносився наступний удар і таким чином медальйони можна було тиражувати. Якщо виникала потреба, відбиток дещо підправлялися гравером. На останньому етапі шашки-медальйони полірували та лакували.

Нині відомі шашки-медальйони двох різновидів: односторонні та двосторонні. Під час виготовлення останніх зображення наносили на дві заготовки окремо, а потім склеювали. Шов полірували і закривали тонкою полоскою дерева. Двосторонні медальйони можна було використовувати не лише для гри, але й у меморіальних цілях. Дослідники вважають, що для виготовлення шашок-медальйонів застосовувалися не лише спеціальні штампи, але й такі, що використовувалися при монетних дворах. Тож майстри, які виготовляли згадані вище речі, повинні були мати навички карбування

монет і медалей.

Ідея випуску дерев'яних шашок-медальйонів належить різьбяріві штампів Ф.Г.Мюллеру і медальєрові М.Брюннеру з Німеччини. Хоча технологія їх виготовлення залишалася досить складною, вона швидко виправдала себе і здобула чимало прихильників, адже виготовлялася з дешевої сировини. У другій половині XVII століття виробництво дерев'яних шашок-медальйонів уже було добре налагоджене, а сюжети зображень виявляли смаки та ідеї тієї доби. За своїм призначенням вони найрізноманітніші: від меморіальних персоналій та релігійної проблематики до сатиричних.

В Україні тепер відомі лише дві знахідки дерев'яних шашок-медальйонів козацької доби. Одна з них виготовлена на Черкащині в селі Галицьке й описана Н.В.Пархоменко³². Друга – під Берестечком. Остання знахідка невелика за розміром, її діаметр становить 3,54 см., завтовшки – 0,3 см., має круглу форму, одностороння, із зображенням якогось шляхтича. Уздовж країв – заглиблена лінія, яка оточує зображення людини в профіль уліво. На голові портретованого – капелюх із широким, мабуть, хутряним отоком. На майже овальному обличчі – гострий, задертий догори ніс, підняті ламаною лінією брови, округле око, яке сполучене з переніссям горизонтальною рисочкою, заокруглене підборіддя, пихато закручений вус, обличчя має дещо дурнуватий вираз. Одяг верхньої частини погруддя – шляхетний, мабуть, хутряний. З обох боків зображення – орнамент у вигляді дугастих, загострених на кінцях, ліній. Зображення виконане вправною рукою, очевидно, справжнім майстром: на жодній з ліній немає найменшої помилки, а світлотіні нанесені за всіма правилами малюнка. Особи портретованого, а також автора медальйона встановити не вдалося. Можливо, це твір гравера-медальєра Жовківського монетного двору. Адже відомо, що в середині XVII століття українські міста не мали права карбувати монет. Короткочасним винятком стала лише Жовква, де за дозволом королівського сейму вдова польського коронного гетьмана Станіслава Жолкевського з власного срібла викарбувала 300 тисяч талерів, суму, потрібну для викупу тіла її чоловіка, який загинув у битві з турками під Цецорою 1620 р. Монети, що були в обігу в Україні в ті часи, карбувалися в польських містах, зокрема на заході тодішньої Польщі (Кракові, Варшаві, Торуні, Бидгощі, Гданську), а литовські монети – у Вільно. Але важко припустити, щоб хтось із майстрів цих монетних дворів, далеких від України, був козаком в армії Богдана Хмельницького. Отже, видається цілком імовірним авторство жовківського майстра. Доречно згадати й про зв'язок українського

гетьмана з цим містом. Відомо, що батько Б.Хмельницького певний час служив реєстровим козаком у Жолкевських.

Описаний медальйон, окрім того, є унікальним витвором образотворчого мистецтва XVIII століття. Гіперболічне підкреслення смішних рис обличчя і негативних рис характеру дозволяє твердити, що автор цього зображення створив саме карикатуру. Останні відомі мистецтвознавцям на іконах “Страшного суду” XVI-XVII століть. Карикатурні постаті входять до композиції ікон неначе додатки до основного сюжету і не мають самостійного значення. А шашці-медальйону з козацької переправи притаманні риси цілісного твору світського характеру. Тож вона, очевидно, є найдавнішим зразком української світської карикатури.

Отже, матеріали археологічних досліджень поля Берестецької битви 1651 року дають підставу наочно підтвердити конкретними речовими доказами різноманітність і змістовну насиченість світу захоплень і розваг українського козацтва. Виступаючи насамперед великою військовою і могутньою суспільно-політичною силою, воно виявилось здатним утворити власне духовне середовище, що характеризується особливим поглядом на світ і людину, сенс її життя на Землі.

Козацькі ігри та забави, пісні і танці... – за цим стоїть величезний духовний досвід, який залишив у культурній свідомості народу глибокий слід і народив легенди про золоте життя під булавою гетьмана, а зрештою став невід’ємною складовою частиною української ментальності.

* Предметом уваги авторів статті є опис деяких декоративно-ужиткових та мистецьких прикрас, знайдених під час розкопок, які досі не були описані як пам’ятки мистецтва. Стаття є складовою науковою праці, підготовленою авторами під загальною назвою “Берестецька битва 1651 року мовою документів” (за матеріалами наукової спадщини І.К.Свешнікова.

Джерельні приписи

1. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Л., 1990. – С. 180.
2. Шевченко Т.Г. Ой чого ти почорніло...// Повне зібрання творів. Поезії 1848-1861 рр. – К., 1990. – Т.2. – С. 135.

3. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 152.
4. Запорозці. До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 175.
5. Яворницький Д.І. Згадана праця. – С. 181.
6. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – С. 95.
7. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 380.
8. Oswiecim S. Stanislawa Oswieicima dyariusz 1643-1651// *Scriptores Regum Poloniarum Krakow*, 1907, t 19. – S. 343-352.
9. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – СПб., 1884. – С. 357–358; Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір записів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – С. 73-74.
10. Острів – 1978, урочище “За фосою”, розкоп. XX, квадрат 17 в.
11. Острів – 1984, урочище “За фосою”, розкоп. XXVI, квадрат 2 д.
12. Острів – 1984, урочище “За фосою”, випадкова знахідка.
13. Острів – 1984, урочище “За фосою”, розкоп. XXVI, квадрат 4а.
14. Там само.
15. Запорозці... – С. 173.
16. *Theatrum Europeum*. Bd. (1647-1650). – Frankfort-a-Meun, 1663; Bd. 7 (1651-1657) – Frankfort-am -Meun, 1685. Ed. 11. – S. 80.
17. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків// *Жовтень*. – 1988. – № 8. – С. 94.
18. Острів – 1972, урочище “За фосою”, випадкова знахідка; Острів – 1975, урочище “За фосою”, розкоп. XVI, квадрат 9г., Острів – 1972, урочище “За фосою”, розкоп. IX; Острів – 1978, урочище “Банівщина”, випадкова знахідка; Острів – 1979, урочище “За фосою”, розкоп. XXII, квадрат 5ж; Острів – 1981, урочище “За фосою”, розкоп. XXIV, квадрат, 14б; Острів – 1982, урочище “За фосою”, розкоп. XXIII, квадрат 21; Острів – 1984, урочище “За фосою”, випадкова знахідка; Острів – 1984, урочище “За фосою”, випадкова знахідка; Острів – 1987, урочище “За фосою”, розкоп. XXVIII, квадрат 5з; Острів – 1990, урочище “За фосою”, шурф № 28; Острів – 1991, урочище “Козакова яма”, випадкова знахідка.
19. Острів – 1972, урочище “За фосою”, шурф № 16 ; Острів – 1975, урочище “За фосою”, розкоп. XIII, квадрат 21в.
20. Острів – 1972, урочище “За фосою”, випадкова знахідка; Острів

- 1979, урочище “За фосою”, розкоп. XXII, квадрат 5с-5т.
21. Запорожці... – С. 204.
 22. Острів – 1972, урочище “За фосою”, розкоп. X, квадрат 2ж 1.
 23. Свешніков І.К. Згадана праця. – С.190.
 24. Українські народні думи та історичні пісні. – К.,1955. – С. 47.
 25. Острів – 1990, урочище “За фосою”, шурф № 29.
 26. Українські народні думи та історичні пісні. – К.,1995. – С. 49.
 27. Острів – 1972, урочище “За фосою”, випадкова знахідка.
 28. Острів – 1972, урочище “За фосою”, розкоп. X.
 29. Острів – 1972, урочище “За фосою”, випадкова знахідка.
 30. Свешніков І.К. Згадана праця. – С. 188.
 31. Быков А.Д. Деревянные польские медальоны-шашки в XVI в.// Нумизматика и эпиграфика. – Вып. VII. – М.,1968. – С. 154-162.
 32. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К.,1997. – С. 219.

Резюме

У статті на матеріалі археологічних досліджень поля Берестецької битви 1651 року аналізуються деякі мистецькі вироби доби Козаччини. Уперше описано багато мистецьких пам’яток (зокрема зразок світської карикатури), що дало змогу вирішити проблему датування і використання їх як еталон для подальшого аналізу.

Summary

In the article on material of archeological studies of field an Berestezkoy battle are analysed some products of art temporary cossacks: tubes (cradles), musical instruments, medales, attributes desk plays. For the first time described samples of mundane cartoon that enables to solve a problem dating and use their as a standard for further studies.

УДК: 72.0(477.8)

О.Л.Михайлишин

**ДЕКІЛЬКА ШТРИХІВ
ДО АРХІТЕКТУРНОГО ПОРТРЕТУ МЛИНОВА**

ЗМІСТ

Передмова
3

Розділ I: Історико-мистецька спадщина
західноукраїнських теренів..... 4

Войтович В.М. Релігійно-міфологічний світогляд давніх
слов'ян: спроба узагальнення.....
4

Нікольченко Ю.М. Коштовності, прикраси та вироби
з кольорових металів літописного Дорогобужа.....
34

Михайлова Р.Д. Міжнародні зв'язки та їх вплив на розвиток
культури Галицько-Волинської Русі X–XIV ст.
51

Луць В.Д. Волинські ікони XIII–XVI століть.....
65

Смирнова Т.Б. Місце українського ренесансного та
барокового пейзажів у історичній ієрархії жанрів.....
86

Бондарчук Я.В. Синтез засад середньовічної та ренесансної
духовності в іконописі острозького осередку II половини
XVI – I половини XVII століть.....
109

Надюк О.В. Генеза та формування українського іконостаса
в середовищі традиції східнохристиянського світу.....
121

Виткалов В.Г., Пономарьова Т.О. Мистецька культура
українського козацтва (за матеріалами археологічних
досліджень поля Берестецької битви 1651 р.).....
139

Михайлишин О.Л. Декілька штрихів
до архітектурного портрету Млинова.....
151

Розділ II: Теоретико-мистецькі аспекти
української культури.....
187

Яковенко Л.П. Проблеми психології творчості
в естетичній концепції І.Франка.....
187

Буцяк В.І. Історико-стильовий принцип
як основа осягнення специфіки музичної культури.....
192

Михайлова О.Г. Сенсові обертони рецепції авангарду